

Joanna Tomalska

Muzeum Podlaskie
w Białymstoku

ZWIĄZEK ARTYSTÓW ZACHODNIEJ BIAŁORUSI W BIAŁYMSTOKU¹

Słowa kluczowe: Białystok | II wojna światowa | okupacja radziecka | okupacja niemiecka | artyści pochodzenia żydowskiego | sztuka

Joanna Tomalska: mgr historii sztuki, kustosz Muzeum Podlaskiego w Białymstoku, autorka publikacji poświęconych historii sztuki miasta i regionu. Zainteresowania: ikony unickie na Podlasiu oraz twórczość zapomnianych malarzy pochodzenia żydowskiego, działających w Białymstoku lub wywodzących się z tego miasta.

Białystok przed drugą wojną światową był prowincjonalnym miastem z wieloma fabrykami, fabryczkami i małymi zakładami. Przemysłowy charakter miasta wpłynął nie tylko na wygląd, lecz także na zainteresowania mieszkańców; życie kulturalne nie było tu szczególnie bujne, nie istniały galerie ani muzea. Miejscowi artyści musieli radzić sobie inaczej: wystawy odbywały się w kawiarniach, szkolnych aulach, pawilonie ogrodowym, a najważniejsze i największe – w sali reprezentacyjnej pałacu Branickich. O metodach ówczesnego marketingu artystycznego świadczy notatka o księgarni pani Jadwigi Klimkiewiczowej przy ul. Kilińskiego, gdzie w witrynie wystawiano *ręcznie malowane obrazy*. Recenzent miejscowej gazety zauważył, iż spośród innych *wyróżnia się robota Zagłoby-Łozowickiego „Kościuszko na koniu z szablą w dłoni” z zachowaniem podobieństwa bohatera narodowego*.

¹ Artykuł jest rozszerzoną wersją tekstu złożonego w 2014 r. do druku w tomie materiałów konferencji *XII Международная научная конференция Аладовские чтения Музей XXI века. Сохранение национально-культурной идентичности в условиях глобализации, Национальный художественный музей Республики Беларусь* w Mińsku [w druku].

Trudno orzec, jak dalece autorowi udało się zachować podobieństwo bohatera narodowego, bowiem Bolesław Zagłoba-Łozowicki i jego twórczość nie są dziś znane².

Zapóźnienia kulturalne regionu budziły niepokój światlejszych przedstawicieli miasta. Józef Jodkowski, kustosz ówczesnego Państwowego Muzeum w Grodnie, w piśmie z 1930 r. do wojewody Karola Kirsta pisał:

Województwo białostockie jest jednym z najbardziej upośledzonych województw Rzeczypospolitej pod względem kształtowania artystycznego młodzieży, co nie jest zjawiskiem dodatnim dla oblicza kraju w przyszłości [...]. Najbardziej daje się odczuwać brak artystów plastyków. Dla stworzenia najbardziej błahej rzeczy pomnikowego znaczenia importują powiaty i miasta artystów i projekty, które nie zawsze są związane z naszym niebem i miejscowym otoczeniem³.

Próby zwrócenia uwagi władz na te problemy nie doprowadziły do spektakularnych efektów i do końca lat trzydziestych XX w. Białystok nie doznał się powołania nowych placówek kultury. Mimo to prasa białostocka przypominała o takiej potrzebie, np. przy okazji odczytu na temat współczesnego malarstwa polskiego:

Dobrze byłoby, gdyby Towarzystwo [Miłośników Literatury i Sztuki – J.T.] nie tylko mówiło o sztukach plastycznych, ale i czynnie wystąpiło z utworzeniem na tym tak dziewiczym terenie, jakim jest Białystok, małego muzeum czy salonu sztuk pięknych⁴.

Początek drugiej wojny światowej w tej części Rzeczypospolitej miał przebieg inny niż w zachodniej, we wrześniu 1939 r. miasto zajęły wojska radzieckie⁵. Dla lokalnego życia artystycznego był to silny impuls do nowe-

² Bolesław Zagłoba-Łozowicki był w mieście znany ze swych prac graficznych, zajmował się także heraldyką, „Tempo” 1935, nr 1 (21 września), s. 4; przy ul. Kilińskiego 10 w Białymstoku mieściła się wówczas księgarnia nauczycielska, *Księga adresowa m. Białegostoku. Działalność gospodarcza*, Białystok 1932, s. 117. W innej księgarni (Brzostowskiego) 6 sierpnia 1926 r. wystawiono popiersie marszałka Józefa Piłsudskiego dłuta młodego artysty, studenta warszawskiej ASP, Alfonsa Karnego – D. Boćkowski, J. Szczygieł-Rogowska, *Zdarzyło się dnia..., kalendarium wydarzeń społeczno-gospodarczych i kulturalnych w Białymstoku w latach 1919–1939 na podstawie lokalnej prasy*, Białystok 2001, s. 100.

³ J. Tomalska, J. Szczygieł-Rogowska, *Białostocka bohema artystyczna w latach 1919–1939*, [w:] *Szkice do dziejów Białegostoku*, red. M. Kietliński, W. Śleszyński, Białystok 2003, s. 91.

⁴ (Y), *Współczesne Malarstwo Polskie*, „Nowe Echo Białostockie” 1932, nr 15 (4 marca), s. 4.

⁵ Szerzej na ten temat zob. W. Śleszyński, *Okupacja sowiecka na Białostocczyźnie w latach 1939–1941. Propaganda i indoktrynacja*, Białystok 2001, s. 19–25.

go, krótkiego etapu rozwoju. W okresie dwudziestolecia międzywojennego w Białymstoku działała grupa lokalnych artystów⁶, a po proklamowaniu radzieckiej władzy do miasta przybyli inni (przede wszystkim z Warszawy i Łodzi, ale także z innych części kraju), w przeważającej mierze pochodzenia żydowskiego. Niektórzy byli członkami komunizującej grupy Czapka Frygijska, utworzonej w 1934 r. z inicjatywy KPP. Należeli do niej m.in. Helena i Juliusz Krajewscy, Mieczysław Berman, Zygmunt Bobowski i Ichiel Tynowski, aktywni uczestnicy białostockich wystaw tego czasu⁷. O ich obecności wspominał białostocki malarz Wiktor Gutkiewicz (1913–2002), w owym czasie scenograf białostockiego teatru⁸.

Przy obecnym stanie badań baza źródłowa dotycząca tego fragmentu historii miasta jest bardzo skromna, składa się z kilku notatek w gazecie „Wolna Praca”, dwóch katalogów wystaw oraz znanych dziś piszącej te słowa tylko w części teczek osobowych artystów w Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Moskwie⁹.

W ustroju totalitarnym artyści stali się narzędziem propagandy, przydział państwowych zamówień pozwalał wykluczać niepokornych, toteż jedną z pierwszych decyzji władz okupacyjnych było powołanie Związku Malarzy Radzieckich Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (ros. Союз Советских Художников БССР). Siłą rzeczy uległa zanikowi jedna z podstawowych cech sztuki – elitarność. Wkrótce – jak w entuzjastycznym tonie pisał przewodniczący związku, nieznany bliżej I.L. Rubinsztein – białostocka organizacja, wraz z członkami w Mińsku, Homlu i Witebsku, liczyła ponad setkę artystów¹⁰. W rocznicę radzieckiej agresji, 17 września 1940 r., Sergiusz Prytycki w apologii nowych czasów *Rośnie sowiecki Białystok* ocenił:

⁶ Na temat życia artystycznego Białegostoku w okresie międzywojennym zob. J. Tomalska, *Sztuki plastyczne*, [w:] E. Kozłowska-Świątkowska, J. Szczygieł-Rogowska, J. Tomalska, W. Bokłago, *Artyści Białegostoku XVIII–XX w.*, Białystok 2005, s. 67–100; J. Tomalska, *Malarze Podlasia*, Białystok 2004 (wstęp i biogramy).

⁷ M. Kosińska, *Grupa artystów warszawskich Czapka Frygijska*, [w:] *Polskie życie artystyczne w latach 1915–1939*, red. A. Wojciechowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, s. 617–618.

⁸ Notatki z rozmowy przeprowadzonej w grudniu 1999 r., rkps, zbiory Działu Sztuki Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.

⁹ Moskwa, Архив Правления ЦХ СССР, личное дело 124; za przesłanie tych informacji dziękuję panu Jurijowi Basowowi z Moskwy.

¹⁰ I.L. Rubinsztein, *Nowe zwycięstwo twórcze artystów BSRR*, „Wolna Praca” 1940, nr 129 (15 listopada), s. 3.

Il. 1. Natan Rapaport z żoną Simą w swojej warszawskiej pracowni, [za:] A. Grupińska, B. Burska, *Żydzi Warszawy 1861–1943*, Warszawa 2003, s. 182.

Obecnie nie tylko wszyscy artyści i aktorzy mają pracę, lecz szkolone są już nowe kadry pracowników sztuki. Zorganizowano Dom Artysty

i dodawał:

najlepsi malarze Białegostoku pracują nad obrazami do wystawy „Lenin i Stalin jako organizatorzy państwowości białoruskiej”. Wyróżnić należy tutaj młodego znakomitego rzeźbiarza Rapaporta, który za panowania polskich kapitalistów nie miał pracy ani chleba¹¹.

¹¹ Tamże. Sergiusz Prytycki (Prytycki, ur. 1913) od 1932 r. należał do Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi, był deputowanym do Rady Najwyższej ZSRR i zastępcą przewod-

W czasie niespełna dwóch lat władzy radzieckiej – jak pisał autor – otwarto szkołę malarzką, Dom Malarza i oddział „kombinatu malarzkiego” w Białymstoku¹².

Wspomniany przez Rubinsztajna rzeźbiarz Natan (Naftali) Rapaport był wówczas bez wątpienia jednym z najwybitniejszych artystów w Białymstoku. Uczeń Tadeusza Breyera w warszawskiej Akademii Sztuk Pięknych (ukończył studia w 1936 r.) dzięki uzyskanemu stypendium podróżował po Włoszech i Francji, w czerwcu 1939 r. wrócił do Polski. Jego nagrodzona w konkursie rzeźba *Tenisistka* miała trafić na wystawę olimpijską w Berlinie, na co autor nie wyraził zgody i musiał nagrodę zwrócić. Po wybuchu wojny Natan Rapaport zamieszkał w Białymstoku, na zlecenie władz okupacyjnych tworzył portretowe rzeźby przodowników pracy i przedstawicieli władz. W nieznanym czasie wyjechał do Mińska, potem przebywał w Taszkencie i w łagrze w Nowosybirsku. Repatriowany w 1946 r., po powrocie do Warszawy podjął pracę nad warszawskim pomnikiem Bohaterów Getta, po jego odsłonięciu zaś wyjechał do Paryża. Natan Rapaport, obok Izaaka Celnikiera i Zygmunta Messera, należał do garstki artystów, którzy szukali schronienia w Białymstoku i przetrwali wojnę¹³.

W Białymstoku powstał Związek Malarzy Radzieckich Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Nie wiadomo, kto stał na jego czele, ilu członków liczył i jak wyglądała organizacja. Grupa białostockich artystów miała w tym czasie liczyć ok. 40 osób, do ich dyspozycji pozostawały nowo otwarte placówki: muzeum, Dom Twórczości Ludowej i Dom Malarza¹⁴.

Nie wiemy, czy i w jaki sposób prace miejscowych twórców trafiały do zbiorów Muzeum Sztuk Pięknych, powołanego przez władze obwodu w pierwszej połowie 1940 r. To skądinąd pierwsze w Białymstoku muzeum mieściło się przy ówczesnej ulicy Lenina 23 (obecnie ul. Sienkiewicza). Kolekcje miały być gromadzone w czterech działach: malarstwa i rzeźby, grafiki, rzemiosła artystycznego i sztuki ludowej¹⁵. Muzealne zbiory, metody ich pozyskiwania, szefowie, kadra i wystawy czasowe pozostają nieznanymi;

niczącego białostockiego obwodowego komitetu wykonawczego; W. Śleszyński, *Okupacja sowiecka...*, s. 209.

¹² Tamże. Obecnie nic nie wiadomo o tej szkole.

¹³ Natan Rapaport (1911–1987), rzeźbiarz – M. Tarnowska, *Artyści żydowscy w Warszawie 1939–1945*, Warszawa 2015, s. 47, 49, 52, 214.

¹⁴ W. Śleszyński, *Okupacja sowiecka...*, s. 347.

¹⁵ Tamże.

wiemy tylko, że jednym z ówczesnych muzealnych pracowników naukowych miał być białostocki malarz Feliks Mancewicz. Jak sam podał w życiorysie, przyszedł on na świat w 1911 r. w Białymstoku, uczył się w warszawskiej Akademii Sztuk Pięknych, w 1934 r. przeniósł się do krakowskiej uczelni, do pracowni Józefa Mehoffera, gdzie pozostawał do 1937 r., wreszcie miał trafić na wileński Wydział Sztuk Pięknych. W czasie wojny pracował jako malarz, zajmował się sztuką ludową w Domu Twórczości Ludowej, pracował też w białostockim muzeum. W czasie okupacji niemieckiej został uwięziony i trafił do obozów w Majdanku oraz Gross-Rosen, skąd został skierowany do pracy przy budowie podziemnej fabryki w Leitmeritz (obecnie Litoměřice w Czechach); był też aktywistą Zgromadzenia Ludowego Białorusi Zachodniej. Po wojnie przez kilka lat należał do białostockiego Oddziału ZPAP, jego późniejsze losy nie są znane¹⁶.

W grudniu 1939 r. władze poleciły utworzenie w obwodzie sieci domów kultury, które miały się stać kuźnią kadr i kształtować świadomość obywatela socjalistycznego państwa. Zgodnie z tym zaleceniem w Białymstoku przy ówczesnej ul. Sowieckiej 44 (w tym czasie były to ulice Piłsudskiego, Rynek Kościuszki i Kilińskiego) powstał Obwodowy Dom Kultury Socjalistycznej, jego szefem zaś został nieznany bliżej Bejlinow (Бейлинов). Do jego zadań należała m.in. koordynacja prac wszystkich instytucji kultury w obwodzie. Zapewne dyrektor Bejlinow nadzorował Pierwszą Obwodową Olimpiadę Twórczości Artystycznej, która odbyła się w Białymstoku w marcu 1940 r.¹⁷ O tej postaci i uzyskanej od Bejlinowa pomocy mówił Izaak Celnikier, później światowej sławy malarz, który jesienią 1939 r. przedostał się z matką do Białegostoku¹⁸.

W narzuconym ustroju rola twórców była ściśle określona; w istocie stali się oni częścią ogromnej maszyny propagandowej, za co otrzymywali określone gratyfikacje. Jedną z form zachęcania do współpracy z władzą były bardzo liczne państwowe zlecenia. Jesienią 1939 r. do ozdobienia miasta portretami, hasłami (tzw. *ložungani*) i emblematami – oprócz artystów przybyłych ze

¹⁶ Archiwum Galerii im. Sleńdzińskich, nr inw. GSL/AB/86. Panu Arkadiuszowi Puchalskiemu serdecznie dziękuję za przekazane informacje.

¹⁷ W. Śleszyński, *Okupacja sowiecka...*, s. 357.

¹⁸ Izaak Celnikier (1923–2011), malarz, grafik, po utworzeniu getta w Białymstoku pracował w warsztatach kopii artystycznych Oskara Steffena – J. Tomalska, J. Szczygieł-Rogowska, *Warsztaty Oskara Steffena. Nieznany rozdział z dziejów getta w Białymstoku*, „Pro Memoria” 2009, nr 2, s. 175–179; tychże, *Rozmowa z artystą*, 27 maja 2009 r., nagranie w zbiorach Działu Sztuki Muzeum Podlaskiego.

wschodnich obwodów Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej – zatrudniono rzeszę miejscowych. Ich dziełem była m.in. wielka liczba portretów Józefa Stalina, Włodzimierza Lenina i Klimenta Woroszyłowa¹⁹. Bez cienia przesady można stwierdzić, że rytm ówczesnego życia artystów wyznaczały rocznice i święta państwowe, przy tych okazjach bowiem władze zlecały wykonanie portretów, transparentów i plansz agitacyjnych. Obchody 23. rocznicy rewolucji październikowej uświetniła prezentowana w Grodnie wystawa *Lenin–Stalin jako organizatorzy państwowości białoruskiej*, o której wspominał cytowany niżej Zygmunt Bobowski. Była to ekspozycja przygotowana z wielkim rozmachem, z prasowej notatki wynika, że znalazło się na niej około 900 eksponatów, w tym obrazy, rzeźby, grafiki, makiety, fotografie, sztuka ludowa, ponadto zaś pasy słuckie i dywany²⁰. Wśród uczestników wystawy byli mieszkający wówczas w Białymstoku bracia bliźniacy Efraim i Menasze Seidenbeutel, znakomici polscy malarze pochodzenia żydowskiego²¹. Uczyli się w warszawskiej Miejskiej Szkole Sztuk Zdobniczych i Szkole Sztuk Pięknych, później byli związani z organizacją artystyczną Bractwo św. Łukasza. Obaj przybyli do Białegostoku z falą uciekinierów z Warszawy we wrześniu 1939 r. Efraim przedstawił obraz *Zbiór warzyw w podmiejskim gospodarstwie*. Innym białostockim artystą był Natan Gutman²². W 1941 r. jego dzieła – nie wiadomo, w jakiej technice – zatytułowane *W getcie* i *Czerwonoarmiści w chłopskiej chacie* – były prezentowane w ówczesnym Muzeum Rewolucji w Mińsku, a reliefowe dzieło *Lenin i Stalin* – na wspomnianej już wystawie w Grodnie.

Zygmunt Bobowski²³, malarz pracujący wówczas w Białymstoku, przyznał:

¹⁹ W. Śleszyński, *Okupacja sowiecka...*, s. 243.

²⁰ I.L. Rubinsztejn, *Nowe zwycięstwo twórcze...*, s. 3.

²¹ Efraim Seidenbeutel podał w ankiecie, że w 1930 r. ukończył akademię warszawską, po kilka miesięcy przebywał w Paryżu, Berlinie, Kolonii i Pradze, brał udział w wielu wystawach, m.in. w Moskwie, Wenecji, USA – Moskwa, Архив Правления СХ СССР, личное дело 124, опись 5, связка 11.

²² Natan Gutman, absolwent warszawskiej Akademii Sztuk Pięknych w 1936 r., malarz i metaloplastyk, którego prace były przechowywane w ówczesnym Muzeum Rewolucji w Mińsku – tamże, связка 10.

²³ Zygmunt Bobowski (1902–1943), malarz i rysownik, członek ugrupowania Czapka Frygijska, po zajęciu Warszawy przez Niemców przebywał w Białymstoku, wiosną 1940 r. wziął udział w wystawie plastyków warszawskich. W 1942 r. wrócił do Warszawy, brał udział w konspiracji, zginął w akcji bojowej w 1943 r. – *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających* [dalej: SAP], t. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1971, s. 189–190 [K. Czarnocka].

Każdy z nas [artystów – J.T.] otrzymał zasiłek, który umożliwił nam twórczą pracę dla wystawy „Lenin–Stalin jako organizatorzy państwowości białoruskiej”. W tej wystawie bierze udział dwudziestu malarzy białostockich. Praca twórcza wre. Obecnie malujemy obrazy dla wystawy poświęconej działalności ulubieńca mas ludowych naszej ojczyzny, K[limenta] Woroszyłowa. Zarówno praca każdego z nas, jak też i nasze życie zbiorowe ma wszelkie dane do pełnego rozwoju. Malarze i w ogóle pracownicy sztuki biorą czynny udział w życiu politycznym naszego miasta i całego kraju. Wykonaliśmy mnóstwo plakatów agitacyjnych w związku z wyborami do rad miejscowych. Wielu przedstawicieli wysunięto jako kandydatów do Rady Obwodowej i Miejskiej, w tym spośród malarzy towarzyszkę Landau. Nowa rzeczywistość radziecka codziennie przynosi nam nowe dowody, że sztuka nasza, która służy interesom ludu, ma ogromne możliwości rozwoju²⁴.

Wspomniana przez Bobowskiego towarzyszka to graficzka Natalia Landau²⁵. Po ucieczce z Warszawy do Białegostoku została ona – z Zajnweltem Messerem²⁶ i Chaimem Tyberem – członkiem biura organizacyjnego Związku Malarzy, brała też aktywny udział w organizacji lokalnego życia kulturalnego, wykladała na nieznanym dziś bliżej studium lub kursach organizowanych przez Związek Malarzy w Białymstoku. Być może były to zajęcia (w których uczestniczył Izaak Celnikier) odbywające się w Domu Twórczości Ludowej. W 1939 r. Natalia Landau wzięła udział w wystawie grafików białostockich w Mińsku, w następnym zaś roku – w ekspozycji *Dekada sztuki białoruskiej* w Moskwie. Przedstawiła na niej 10 akwafort, drzeworytów i rysunków z lat 1936, 1938 i 1939, m.in. *Miasteczko wołyńskie*, *Chłopka*, *Montgolska dziewczyna*, *Stara architektura Pomorza*, *Stary spichlerz* i *Stary dom*²⁷.

²⁴ W. Śleszyński, *Okupacja sowiecka...*, s. 244.

²⁵ Natalia Landau (1907–1943), graficzka, od 1939 r. przebywała w Białymstoku, zamordowana w getcie – SAP, t. 4, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 433. Od 1933 r. studiowała w warszawskiej Akademii Sztuk Pięknych, w 1938 r. zaś wzięła udział w wystawie rysunku i grafiki, zorganizowanej przez Żydowskie Towarzystwo Krzewienia Sztuk Pięknych w Warszawie. Była też scenografem w eksperymentalnym Teatrze Młodych w Warszawie, zaś w stołecznym Teatrze Młodego Widza „Muza” – kierownikiem artystycznym i reżyserem oraz projektantem pawilonów wystawowych. W latach 1936–1938 brała udział w wystawach w Warszawie (1937), Sofii (1936), Helsingfors w Finlandii (1936) oraz w Nowym Jorku (1938); Moskwa, Архив Правления СХ СССР, личное дело 124.

²⁶ Zajnwel Messer (1903–1941?), rzeźbiarz, w 1940 r. wykonał w Białymstoku relief *Lenin–Stalin*, popiersie Stalina i portret kobiety – Moskwa, Архив Правления СХ СССР, личное дело 124, опись 5, связка 13.

²⁷ SAP, t. 4, s. 433.

Wielkim przedsięwzięciem była ekspozycja sztuki białoruskiej w 1940 r. w Moskwie. Wzięło w niej udział 24 artystów białostockich, m.in. Abraham Behrman²⁸, Estera Bernzweig²⁹, Tadeusz Bernsztajn³⁰, Borys Zalkind³¹, Wolf Kapłański³², Juliusz Krajewski³³, Helena Malarewicz³⁴, Oskar Rozanecki³⁵, Bernard Rolnicki³⁶, Stanisława Centnerszwerowa³⁷, Meir Behrman³⁸, Fania

²⁸ Abraham Behrman (Berman) (1876–1943), malarz, od 1939 r. przebywał w Białymstoku. Izaak Celnikier twierdził, że zginął zastrzelony przy sztalugach w dniu zagłady białostockiego getta – SAP, t. 1, s. 115–116 [J. Sandel]; Ł. Grzejszczak, *Łódź – przystań bezpieczna. Abraham Adolf Behrman (1876–1942)*, „Kronika Miasta Łodzi” 2004, nr 2, s. 123–126; J. Tomalska, J. Szczygieł-Rogowska, *Rozmowa z artystą*.

²⁹ Estera Amalia ze Schmoraków Bernzweig (1914–1943), malarka, przed wojną zamieszkała w Białymstoku; J. Tomalska, *Bernzweig Estera Amalia*, [w:] *Białystok. Społeczność żydowska przed 1989*, online: <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/bialystok/10,ludzie-listy-nazwisk-genealogia/10429,bernzweig-estera-amalia/> [20 maja 2014 r.]; tejsze, *Dramat i zapomnienie. Przyczynek do historii sztuki Białegostoku w I połowie XX w.*, [w:] *Warto zapytać o kulturę*, t. 4, Białystok–Sejny 2010, s. 176.

³⁰ Tadeusz Bernsztejn (1919–1943?) uczył się w krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych (1937–1939), uczestnik wystawy sztuki białoruskiej w 1940 roku; *Союз Советских Художников БССР, Брестский областной отдел по делам искусств, Выставка работ художников города Белостока, Рисунок, Графика, Живопись* [katalog wystawy], Brest 1941, s. 10.

³¹ Borys Zalkind (1878–1943?), absolwent Szkoły Rysunkowej w Wilnie, Académie Julian, uczestnik wileńskiego życia artystycznego – *Изобразительное искусство Белорусской СССР*, Москва–Ленинград 1940.

³² Wolf Kapłański (Wolf Wital), malarz i poeta (1912–1943), uczeń Ludomira Sleńdzińskiego w Wilnie; od 1939 r. w Białymstoku. Na wystawie w Moskwie w 1940 r. przedstawił m.in. obraz *Białostocki pejzaż* – SAP, t. 3, s. 358 [E. Sandel]; *Союз Советских...*, s. 11.

³³ Juliusz Krajewski (1905–1992), malarz, gorący zwolennik socrealizmu, od 1939 r. przebywał w Białymstoku – *Wielka Encyklopedia PWN*, t. 6, Warszawa 1965, s. 137.

³⁴ Helena Malarewicz (1910–1998), malarka, absolwentka warszawskiej ASP, uczestniczka wystaw białostockich i artystów proletariackich w Warszawie – *Artyści plastycy Okręgu Warszawskiego ZPAP 1945–1970. Słownik biograficzny*, Warszawa 1972, s. 277–278.

³⁵ Oskar Rozanecki (1894–1943), białostocki malarz i grafik, absolwent berlińskiej akademii, stypendysta magistratu, aktywny uczestnik białostockiego życia artystycznego – *Союз Советских...*, s. 14.

³⁶ Bernard Rolnicki (1890–1943?), malarz, uczył się w warszawskiej SSP (1919–1921); jego synem był malarz i grafik Bencjon (Benjo) Rolnicki (1921–1943?). Zginął w getcie białostockim – materiały *Słownika artystów polskich i w Polsce działających*, Archiwum Instytutu Sztuki PAN, Warszawa; *Союз Советских...*, s. 14.

³⁷ Stanisława Centnerszwerowa (1889–1943), malarka, kształciła się w Warszawie i Paryżu, od 1939 r. w Białymstoku – SAP, t. 1, s. 298–299 [J. Sandel].

³⁸ Meir Behrman (1890–1943?), malarz białostocki, uczył się w warszawskiej szkole rysunkowej – *Изобразительное искусство...*

Il. 2. Stanisława Centnerszwerowa, *Mężczyzna z papierosem*, pł. ol., 91 x 73, 1941 r., własność Żydowski Instytut Historyczny

Il. 3. Stanisława Centnerszwerowa, *Portret staruszki*, pł. ol., 91,5 x 72,5, 1941 r., własność Żydowski Instytut Historyczny.

Il. 4. Stanisława Centnerszwerowa, *Portret córki Elżbiety*, pł. ol., 89 x 64,5, 1941 r., własność Żydowski Instytut Historyczny.

Helman³⁹, Izaak Krzeczanowski⁴⁰, Natalia Landau, Rafael Mandelzweig⁴¹, Antoni Rapaport⁴², Hanna Rozenman⁴³, Stanisław Stolarczyk⁴⁴, Abraham Frydman⁴⁵, Chaim Tyber⁴⁶ i Naftali Rapaport⁴⁷. Na tejże wystawie malarze z Mińska, I. Dawidowicz oraz Eugeniusz Tichanowicz, przedstawili namalowane w 1940 r. wielkie płótno (230 x 205 cm), zatytułowane *Białystok radziecki*. Nie znamy dalszych losów obrazu.

Wystawa była wielkim przedsięwzięciem propagandowym, jej obszerny katalog został opracowany przez pracowników naukowych ówczesnej Państwowej Galerii Malarstwa (Государственной картинной галереи) Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w Mińsku: Elenę Wasiliewnę Aładową (Алена Васільеўна Аладава), późniejszą dyrektorkę mińskiego muzeum sztuki (1944–1977), i Aleksandra Dawidowicza Paleesa (Сендер (Александр) Давидович Палеес). Współautorami byli pracownicy naukowcy moskiewskiej Galerii Trietiakowskiej: A.S. Gałuszkina (А.С. Галушкина), O.J. Garonowa (О.Й. Гапонова), I.D. Jemielianowa (И.Д. Емелианова), O.A. Żiwowa (О.А. Живова), A.S. Lewinowa (А.С. Левинова), M.I. Ljubimowa (М.И. Любимова) i W.N. Fiodorow (В.Н. Федоров).

³⁹ Fania Helman (1913–1943?), malarka, absolwentka Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Wileńskiego; *Союз Советских...*, s. 10. Dwie jej prace z okresu studiów zachowały się w zbiorach państwowych w Wilnie. Pani Ilonie Mażeikienė z Lietuvos dailes muziejus w Wilnie serdecznie dziękuję za informacje.

⁴⁰ Izaak Krzeczanowski (1910–1941), malarz, grafik, zginął w jednej z pierwszych łapanek w Białymstoku – SAP, t. 4, s. 297 [E. Sandel].

⁴¹ Rafael Mandelzweig (1908–1956), malarz, grafik, po wojnie zamieszkał w Argentynie – SAP, t. 5, Warszawa 1993, s. 327 [H. Bartnicka-Górska].

⁴² Antoni Rapaport (1918–?), uczył się w warszawskiej Akademii Sztuk Pięknych – *Изобразительное искусство...*, s. 77.

⁴³ Hanna Rozenman (1914–1943?), uczyła się w Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie i w Berlinie, była autorką wystawy indywidualnej w Białymstoku w 1939 r.; *Союз Советских...*, s. 13–14.

⁴⁴ Stanisław Stolarczyk (1898–1967), malarz, grafik, pedagog – A. Puchalski, M. Pietruszko, *Stanisław Stolarczyk. W służbie sztuki* [katalog wystawy w Galerii im. Słędzińskich], Białystok 2013.

⁴⁵ Abraham Hirsch Frydman (1906–1941), malarz i grafik, uczył się w Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie; we wrześniu 1939 r. z żoną Giną Halpern przedostał się do Białegostoku, był m.in. wykładowcą w Domu Twórczości Ludowej; rozstrzelany przez gestapo w lipcu 1941 r. – SAP, t. 2, s. 255–256 [J. Sandel].

⁴⁶ Chaim Tyber (1917–1943), malarz, uczył się w Łodzi i Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie, zob. A. Darmon, *Autour de l'art juif, Peintres, sculpteurs et photographes*, Paris 2003, s. 110; *Союз Советских...*, s. 15.

⁴⁷ *Изобразительное искусство...*, s. 77.

Jak stwierdzili autorzy wstępu, na Białorusi działało wówczas około 150 malarzy profesjonalnych⁴⁸. Ilu z nich pracowało w Białymstoku? Ile prac na wystawie wiązało się bezpośrednio z naszym miastem? Jednym z takich dzieł był relief Andreja Bembela (Андрей Бембель, 1905–1986) zatytułowany *Wejście Armii Czerwonej do Białegostoku*⁴⁹. Tematykę białostocką reprezentował też nieznany bliżej artysta, Monoszon (Моношон) z Mińska, autor obrazu *Spotkanie radzieckich czołgistów w Zachodniej Białorusi (Białystok)*⁵⁰.

Reprezentowani na tej wystawie artyści ówczesnego Białegostoku to autorzy obrazów olejnych i akwarel: Abraham Behrman (*Martwa natura*), Estera Bernzweig (*Dwie dziewczynki, Odpoczynek i Pejzaż*), Tadeusz Borszstein (*Portret robotnika IV Kombinatu*), Borys Zalkind⁵¹ (*Ulica Jatkowa w Wilnie*), Wolf Kapłański⁵² (*Pejzaż białostocki*), Juliusz Krajewski (*Aresztowanie polskich pomieszczików przez milicję ludową*), Helena Malarewicz⁵³ (*Głowa kobiety, Scena w chłopskim komitecie*), Rafael Mandelzweig⁵⁴ (*Miasteczko, Aresztowanie oficera*), Oskar (Owsiej) Rozanecki (*Zaulek w starej dzielnicy Białegostoku*)⁵⁵, Bernard Rolnicki (*Wejście czerwonych kozaków do Białegostoku*)⁵⁶ i Stanisława Centnerszwerowa (*Dom biedaków*)⁵⁷. Mniej było grafiki: monotypia zupełnie dziś nieznanego białostockiego artysty Meira Behrmana *Kwiaty*⁵⁸, akwaforty, ksylografie i litografie Izaaka Krzeczanowskiego⁵⁹, ksylografie i akwaforty

⁴⁸ Tamże, s. 9.

⁴⁹ Tamże, s. 10; Andrej Bembel, rzeźbiarz, absolwent leningradzkiej Akademii, studiował w latach 1927–1931; w latach 1950–1954 przewodniczący Związku Artystów BSRR – М. Оплова, А.О. Бембель, Москва 1958.

⁵⁰ *Изобразительное искусство...*, s. 56.

⁵¹ Borys Zalkind (1878–1943?), malarz, ukończył Szkołę Rysunkową w Wilnie, uczył się w Académie Julian w Paryżu, był uczestnikiem nieznannej bliżej wystawy malarzy wileńskich w Białymstoku – tamże, s. 48.

⁵² Wolf Kapłański (1913–1943?), malarz, absolwent Wydziału Sztuk Pięknych USB w Wilnie w 1934 r., autor wystaw indywidualnych w Wilnie, Łodzi i Białymstoku w latach 1938–1939 – tamże, s. 50.

⁵³ Tamże, s. 56.

⁵⁴ Rafael Mandelzweig (1908–1956), malarz, grafik, później przebywał w Samarkandzie, od 1947 r. mieszkał w Montevideo; data wyjazdu artysty z Białegostoku nie jest znana – SAP, t. 5, s. 327 [H. Bartnicka-Górska].

⁵⁵ *Изобразительное искусство...*, s. 58.

⁵⁶ Tamże, s. 59.

⁵⁷ Tamże, s. 61.

⁵⁸ Tamże, s. 81.

⁵⁹ Tamże, s. 81.

Natalii Landau⁶⁰, akwaforty i akwatinty Chaima Tybera⁶¹. Najskromniej byli reprezentowani rzeźbiarze: wspomniany Andriej Bembel przedstawił gipsowy relief *W wyzwolonej Zachodniej Białorusi*, a Naftali Rapaport dwie gipsowe rzeźby poświęcone temu samemu tematowi⁶².

Nowa rzeczywistość sprawiła, że artyści chwyтали się różnych sposobów, by przeżyć. Siostra malarzki Marii Amalii Bernzweig, powtarzając informacje zawarte w liście siostry, zanotowała:

W Białymstoku zebralo się trochę braci malarskiej, większość stanowią malarze, którzy uciekli z Warszawy. Są tam bracia Seidenbeutelowie, bardzo zdolni malarze, bliźniacy, którzy wspólnie malują każdy obraz. Urządza się wystawy obrazów, wystawiają też obrazy Maluni i zaopatrują je w tytuły odpowiadające aktualnej rzeczywistości. Na przykład obraz, do którego pozowałam, leżąc na leżaku w naszym ogrodzie, zatytułowano „Odpoczywająca kołchoźnica”⁶³.

Po raz kolejny twórczą aktywność członkowie Związku Malarzy Radzieckich Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej potwierdzili na wystawie otwartej w 1941 r. w Domu Malarza w Brześciu. W skromnym katalogu wymieniono 20 artystów białostockich: Esterę Bernzweig, Abrahama Behrmana, Tadeusza Bornszejna, Zygmunta Bobowskiego, Fanię Helman, Wolfa Kapłańskiego, Juliusza Krajewskiego, Izaaka Krzeczanowskiego, Natalię Landau, Helenę Malarewicz, nieznanego bliżej Margolina⁶⁴, Feliksa Mancewicza⁶⁵, Natana Rozenszejna⁶⁶, Hannę Rozenmann, Oskara Rozaneckiego, Bencjona Rolnickiego, Chaima Tybera, Stanisławę Centnerszwerową, Abrahama Frydmana i Tobiasza Habera⁶⁷.

We wstępie do katalogu nieznan autor pisał o wyzwoleniu ziem Zachodniej Białorusi, dzięki któremu – jak stwierdził – otworzyły się perspektywy

⁶⁰ Tamże, s. 83.

⁶¹ Tamże, s. 85.

⁶² Tamże, s. 91, 95.

⁶³ I. Maschler-Schmorak, *Moskiewski czas*, Warszawa 1994, s. 78.

⁶⁴ W katalogu zabrakło informacji o artyście; odnotowano, że przedstawił rysunek tuszem *Głowa chłopca – Союз Советских...*, s. 13.

⁶⁵ Katalog nie zawiera informacji o malarzu; na wystawie przedstawił on olejny pejzaż – tamże. Zapewne jest tożsamy z malarzem aktywnym w Białymstoku po zakończeniu drugiej wojny światowej.

⁶⁶ O artyście Natanie Rozenszejnie wiadomo jedynie, że urodził się w 1910 r.; na wystawie w Brześciu przedstawił trzy prace: rysunek i dwa obrazy olejne – *Pejzaż i Fabryka*; tamże, s. 13.

⁶⁷ *Союз Советских...*, s. 10–16.

niezwykłego rozwoju kulturalnego dla narodów zamieszkujących tę część ówczesnego Związku Radzieckiego. Wstęp jest w istocie hymnem pochwalnym na cześć „wyzwolicielei” i władzy radzieckiej.

Na wystawie pokazano 83 dzieła, w tej liczbie 19 obrazów olejnych, pięć akwarel i trzy gwasze, 23 grafiki (w technice ksylografii, akwaforty i suchej igły), 17 szkiców ołówkowych i osiem wykonanych węglem, siedem rysunków tuszem i jeden – sangwiną. Najwięcej prac – 13 rysunków o zapewne zaangażowanej (jak się wówczas mawiało) treści – przedstawił Juliusz Krajewski⁶⁸. Wystawa nie była jednak monotematyczna, znalazły się na niej pejzaże (Mali Bernzweig, Abrahama Frydmana, Chaima Tybera, Stanisławy Centnerszwerowej, Feliksa Manczewicza i Natalii Landau oraz niemal zupełnie dziś nieznanego Natana Rozensztajna), martwe natury (Zygmunta Bobowskiego, Chaima Tybera i Bencjona Rolnickiego), sceny rodzajowe (Fani Helman, Mali Bernzweig, Bencjona Rolnickiego), portrety (Mali Bernzweig, Tadeusza Bernsztajna, Izaaka Krzeczanowskiego, Margolina, Hanny Rozenmann i Chaima Tybera). Abraham Behrman, malarz przybyły z Łodzi, przedstawił obraz *Orient*, będący zapewne reminiscencją jego wcześniejszych podróży.

Trudno dziś odpowiedzieć na pytanie o czas powstania tych dzieł. Czy autorzy przywieźli je ze sobą z miejsc poprzedniego zamieszkania? Można sądzić, że ołówkowe rysunki Juliusza Krajewskiego o charakterystycznych dla tej epoki tytułach *W imieniu właściciela*, *Na pańskiej ziemi*, *Rozdanie pańskiego bydła*, *Powrót z pola* – były pracami z białostockiego okresu twórczości. Być może również Izaak Krzeczanowski, autor akwafort *Kombinat tekstylny* i *Partyzanci*, wykonał te dzieła w Białymstoku. Natalia Landau przedstawiła osiem prac, z czego – jak można sądzić na podstawie tytułów – przynajmniej trzy (wykonane w technice suchej igły grafiki *Stachanowiec z kombinatu tekstylnego*, *Cech tkaczy* oraz akwaforta *Kołchoźnica*) mogły powstać w Białymstoku.

W części katalogowej wymieniono tytuły i techniki prac: obrazy olejne, akwarele, gwasze, rysunki ołówkiem i tuszem, szkice węglem, a także grafiki: drzeworyty, akwaforty, autolitografie i prace wykonane techniką suchej igły. Wśród zaprezentowanych dzieł dominują pejzaże i portrety, ale wiele jest też obrazów naznaczonych ideologią. W tej ostatniej grupie znalazły się dzieła: *Kołchoźnica*, *Robotnica*, *Fabryka włókiennicza*, *Fabryka*, *Robotnicy*

⁶⁸ Tamże, s. 10.

przędzalni w Białymstoku i inne. Nie wiemy, co się stało z tymi pracami – może zachowały się w zbiorach muzeów moskiewskich?

Nie wszyscy z wymienionych mieli – wedle dzisiejszych pojęć – stosowne przygotowanie do wykonywania zawodu artysty, np. grafik Chaim Tyber nie miał artystycznego wykształcenia, pracował w teatrze i przygotowywał dekoracje miejskie na rozmaite święta (w Białymstoku?). W 1939 r. na wystawie w Mińsku zaprezentował serię akwafort zatytułowanych *Miasteczko*, wziął też udział w mińskiej ekspozycji w następnym roku. W charakterystyce artysty zapisano m.in. że tematyką jego prac była często *trudna przeszłość żydowskich mas*⁶⁹. Inny artysta, Zajnwel(t) Messer, w 1940 r. w Białymstoku wykonał relief przedstawiający Lenina i Stalina, popiersie Stalina oraz portret kobiety⁷⁰.

W 1941 r. władze związku – po zorganizowaniu wystawy dzieł artystów zachodnich województw (областей) – miały przyjąć do organizacji pozostałych kandydatów na artystów. Efekt tych działań został zapisany w Protokole nr 44 z 5 listopada 1941 r. Wynika z niego, że przyjęto i zarekomendowano jako członków-kandydatów Wolfa Kapłańskiego oraz obu braci Seidenbeutelów, odmówiono zaś Esterze Berenzwejk (Berencwejk), Zygmuntowi Bobowskiemu, Harmirowi, Fani Helman, Tobiaszowi Haberowi, Rolnickiemu i Stanisławie Centnerszwerowej⁷¹.

Nie znamy bliżej działalności białostockiego Domu Twórczości Ludowej, określanego niekiedy mianem Domu Twórczości⁷². Dom ów mieścił się przy Rynku Kościuszki w Białymstoku, a jednym z zatrudnionych tu instruktorów-nauczycieli był malarz Mikołaj Czurabo. W rodzinnych zbiorach zachowały się m.in. ołówkowe rysunki i szkice artysty, które – jak można sądzić na podstawie dat i sygnatur – zostały wykonane w czasie jego pracy w Białymstoku.

Działalność artystyczna Mikołaja Czurabo w Białymstoku to osobny problem, zupełnie dziś niezbadany. O jego obecności w naszym mieście wspominają autorzy monografii wsi Szczyty⁷³. Dzięki wspomnieniom tych,

⁶⁹ Архив Правления СХ СССР, личное дело 1174, опись 5, связка 14.

⁷⁰ Zajnwel(t) Messer, rzeźbiarz urodzony w 1903 r. w Sanoku, zdobył średnie wykształcenie artystyczne i był członkiem Związku Artystów Żydowskich w Warszawie – tamże, личное дело 153, опись 5, связка 13.

⁷¹ Tamże, Protokół nr 44 z 5 listopada 1940 r.

⁷² G. Sosna, D. Fionik, *Szczyty. Dzieje wsi i parafii*, Bielsk Podlaski–Ryboły–Białystok 2005, s. 229.

⁷³ Tamże.

którzy się uczyli pod kierunkiem Mikołaja Czurabo, wiemy dziś, że adepci sztuki w Domu Twórczości mogli poznawać podstawy grafiki i malarstwa sztalugowego⁷⁴.

Malarz i grafik Mikołaj Dymitriewicz Czurabo urodził się 24 grudnia 1913 r. (6 stycznia 1914 r. według nowego stylu) w Mińsku⁷⁵. W 1920 r. jego rodzina przeniosła się do wsi Klimowicze, gdzie talent przyszłego artysty dostrzegł nauczyciel rysunków miejscowej szkoły, on też zaszczylił uczniowi zainteresowanie naturą i miłość do sztuki. W 1930 r. Mikołaj Czurabo wstąpił do witebskiej średniej szkoły sztuk pięknych, którą ukończył po trzech latach nauki. Później podjął studia na Wydziale Grafiki Państwowego Instytutu Sztuki w Moskwie, a w 1939 r. wziął udział w wystawie prac młodych twórców w Galerii Trietiakowskiej w Moskwie. W 1940 r. Mikołaj Czurabo został skierowany do pracy w Białymstoku. Przebywał tu trzy lata, ucząc w Domu Twórczości Ludowej młodych kandydatów na artystów. O pobycie w Białymstoku opowiada we wspomnieniach spisanych pod koniec życia. Ze względu na stan zdrowia nie wziął udziału w wojnie. W 1943 r. przeniósł się do Prużan, tu poślubił młodszą, 18-letnią Tatianę Utgof⁷⁶. Małżeństwo przetrwało 55 lat. Po trzech latach małżonkowie przenieśli się do Brześcia, gdzie mieszkali do końca życia. Mikołaj Czurabo zmarł w 1998 r.

Po wybuchu wojny radziecko-niemieckiej w czerwcu 1941 r. życie Białegostoku po raz kolejny uległo dramatycznej zmianie. Zapewne wtedy ewakuowano zbiory Muzeum Sztuk Pięknych, archiwa Związku Artystów Zachodniej Białorusi i dzieła niektórych artystów. Losy dzieł sztuki pozostają nieznanne. Talent artystów pochodzenia żydowskiego został po raz kolejny wykorzystany przez władze polityczne: grupa około 20 malarzy tworzyła kopie wielkich dzieł w warsztatach malarskich utworzonych na terenie getta. To już jednak zupełnie inny problem⁷⁷.

Talent i umiejętności artystów, którzy się w Białymstoku urodzili lub też tu próbowali ocalić życie, został wykorzystany przez okupantów. W jakim stopniu twórcy dobrowolnie włączali się do narzuconego ustroju politycznego? Jak dramatyczne były to wybory – podyktowane przekonaniem politycznymi (jak w przypadku Natalii Landau, Heleny Malarewicz, Zygmunta

⁷⁴ Tamże.

⁷⁵ Dane biograficzne za: *Ииколай Дмитревич Чурабо 1913–1998* [katalog wystawy poświęconej], Брест, brw., snlb. 3–6.

⁷⁶ „Брестский Курьер” 2003, nr 31, s. 17.

⁷⁷ J. Tomalska, J. Szczygiel-Rogowska, *Warsztaty Oskara Steffena... , passim*.

Bobowskiego i Juliusza Krajewskiego) czy raczej zrozumiałym pragnieniem poprawy swego losu? Czy powstawały wówczas dzieła nienacechowane politycznie i co się z nimi stało? Czy zachowane w zbiorach Żydowskiego Instytutu Historycznego trzy portrety namalowane w Białymstoku przez Stanisławę Centnerszwerową⁷⁸ to jedyne materialne dowody obecności tej grupy artystów w Białymstoku? Jak wiele dzieł przetrwało w zbiorach rosyjskich?

Pytań jest bardzo wiele. Nie znamy losów Pinchasa Zajdensztadta, fotografa i malarza-portrecisty, który otworzył zakład fotograficzny przy ul. Kielińskiego 10, był zaś uczniem berlińskiego malarza Ernesta Fritscha. Malował portrety (m.in. dr. Minca) i typy żebraków białostockich⁷⁹. Czy był aktywny także w latach 1939–1941? Nie wiadomo, jakie były losy ogłoszonego na początku 1940 r. konkursu na projekt pomnika wyzwolenia mas pracujących Zachodniej Białorusi, który

miał być odzwierciedleniem wielkości i bohaterstwa narodu sowieckiego, który pod kierownictwem komunistycznej partii wyciągnął braterską dłoń i dopomógł braciom jednej krwi wyzwolić się spod pańskiego jarzma.

Termin zakończenia konkursu przypadał na 1 sierpnia 1940 r., realizacja zaś miała być zakończona 17 września 1941 r.⁸⁰

Kulturę Białegostoku w okresie okupacji radzieckiej tworzyli z jednej strony miejscowi artyści, wśród nich Oskar Rozanecki, Mała Bernzweig i Bernard Rolnicki, z drugiej zaś grupa przybyszów ze Wschodu, którzy zapewne cieszyli się większym zaufaniem władz: Andriej Bembel, Monzon, Mikołaj Czurabo. Tematykę dzieł wyznaczały wydarzenia polityczne i oczekiwania propagandowe władz – do najczęstszych motywów należały: wejście Armii Czerwonej do Białegostoku (Andriej Bembel), wejście czerwonych kozaków (Bernard Rolnicki), odpoczywająca kołchoźnica (Mała Bernzweig). Ostatni obraz, namalowany przed wojną, przedstawiał siostrę jego autorki i został przez zmianę tytułu przystosowany do nowych czasów.

Po twórczej aktywności opisaney wyżej grupy nie pozostał żaden materialny ślad; podobnie jak dziedzictwo wcześniejszych epok dzieła zostały wywiezione lub też zostały bezpowrotnie zniszczone. Informacje o twórczo-

⁷⁸ J. Tomalska, *Żydowskie artystki w Białymstoku*, [w:] *Żydzi Wschodniej Polski*, seria 3: *Kobieta żydowska*, red. A. Janicka, J. Ławski, B. Olech, Białystok 2015, s. 500–503.

⁷⁹ *Z wędrówek po mieście*, „Ilustrowany Tygodnik Kresowy” 1927, nr 6 (26 czerwca), s. 5.

⁸⁰ *Konkurs na projekt pomnika Wyzwolenie mas pracujących Zachodniej Białorusi*, „Nowe Życie” 1940, nr 4 (15 stycznia), s. 1.

ści wielu artystów ograniczają się do lakonicznych wzmianek w katalogach wystaw w Brześciu i Moskwie, nic nie wiemy o wystawach, jakie się odbywały w naszym mieście. Niewiele wiemy o powstaniu i aktywności związku artystów, do którego miało należeć ok. 40 twórców. Zagadką pozostaje działalność białostockiego Muzeum Sztuk Pięknych i losy jego zbiorów. Nie znamy żadnego dzieła wielu lokalnych artystów, m.in. Marii Amalii Bernzweig, Meira Behrmana, Antoniego Rapaporta, Harmira i innych. Do najciekawszych postaci lokalnej bohemy należał Michał Duniec⁸¹, malarz, który zapewne w czasie radzieckiej okupacji Białegostoku wyjechał do ówczesnego Leningradu, gdzie pozostał do końca życia. Czy brał udział w pracach środowiska białostockiego po 1939 r.? Jakie okoliczności skłoniły go do wyjazdu z miasta? Czy jego dzieła zachowały się w Petersburgu?

Historia sztuki Białegostoku, miasta o niezwyklej, wielowątkowej historii, obfitującej w dramatyczne zwroty i niezwykle postaci, wymaga przeprowadzenia pogłębionych badań. Dopóki ten aspekt nieodległej historii miasta nie zostanie rozpoznany, nie będziemy mogli właściwie ocenić zarówno roli sztuki w historii Białegostoku, jak też niezwykle losów pracujących tu nietuzinkowych artystów, o których zachowały się tylko szczątkowe wiadomości.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

Białystok, Archiwum Galerii im. Sleńdzińskich, nr inw. GSL/AB/86.

Warszawa, Archiwum Instytutu Sztuki PAN, Warszawa. Materiały *Słownika artystów polskich i w Polsce działających*.

Moskwa, Архив Правления СХ СССР, личное дело 124.

OPRACOWANIA

Artyści plastycy Okręgu Warszawskiego ZPAP 1945–1970. Słownik biograficzny, Warszawa 1972.

Boćkowski D., Szczygieł-Rogowska J., *Zdarzyło się dnia... kalendarium wydarzeń społeczno-gospodarczych i kulturalnych w Białymstoku w latach 1919–1939 na podstawie lokalnej prasy*, Białystok 2001.

Darmon A., *Autour de l'art juif. Peintres, sculpteurs et photographes*, Paris 2003.

Konkurs na projekt pomnika Wyzwolenie mas pracujących Zachodniej Białorusi, „Nowe Życie” 1940, nr 4 (15 stycznia).

⁸¹ J. Tomalska, M. Duniec, *Szkic do biografii zapomnianego białostockiego artysty*, [w:] *Żydzi Wschodniej Polski*, seria 2: *W blasku i w cieniu historii*, red. J. Ławski, B. Olech, Białystok 2014, s. 553–566.

- Kosińska M., *Grupa artystów warszawskich Czapka Frygijska*, [w:] *Polskie życie artystyczne w latach 1915–1939*, red. A. Wojciechowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974.
- Księga adresowa m. Białegostoku. *Działalność gospodarcza*, Białystok 1932.
- Maschler-Schmorak I., *Moskiewski czas*, Warszawa 1994.
- Puchalski A., Pietruszko M., *Stanisław Stolarczyk. W służbie sztuki* [katalog wystawy w Galerii im. Śleńdzińskich], Białystok 2013.
- Rubinsztejn I.L., *Nowe zwycięstwo twórcze artystów BSRR*, „Wolna Praca” 1940, nr 129 (15 listopada).
- Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających*, t. 1–6, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1971–1998.
- Sosna G., Fionik D., *Szczyty. Dzieje wsi i parafii*, Bielsk Podlaski–Ryboły–Białystok 2005.
- Śleszyński W., *Okupacja sowiecka na Białostocczyźnie w latach 1939–1941. Propaganda i indoktrynacja*, Białystok 2001.
- Tarnowska M., *Artyści żydowscy w Warszawie 1939–1945*, Warszawa 2015.
- Tomalska J., *Malarze Podlasia*, Białystok 2004 (wstęp i biografy).
- Tomalska J., *Sztuki plastyczne*, [w:] E. Kozłowska-Świątkowska, J. Szczygieł-Rogowska, J. Tomalska, W. Bokłago, *Artyści Białegostoku XVIII–XX w.*, Białystok 2005, s. 67–100.
- Tomalska J., *Żydowskie artystki w Białymstoku*, [w:] *Żydzi Wschodniej Polski*, seria 3: *Kobieta żydowska*, red. A. Janicka, J. Ławski, B. Olech, Białystok 2015.
- Tomalska J., Duniec M., *Szkic do biografii zapomnianego białostockiego artysty*, [w:] *Żydzi Wschodniej Polski*, seria 2: *W blasku i w cieniu historii*, red. J. Ławski, B. Olech, Białystok 2014.
- Tomalska J., Szczygieł-Rogowska J., *Białostocka bohema artystyczna w latach 1919–1939*, [w:] *Szkice do dziejów Białegostoku*, red. M. Kietliński, W. Śleszyński, Białystok 2003.
- Tomalska J., Szczygieł-Rogowska J., *Warsztaty Oskara Steffena. Nieznany rozdział z dziejów getta w Białymstoku*, „Pro Memoria” 2009, nr 2, s. 175–179.
- Wielka Encyklopedia PWN*, t. 6, Warszawa 1965.
- (Y), *Współczesne Malarstwo Polskie*, „Nowe Echo Białostockie” 1932, nr 15 (4 marca).
- Z wędrówek po mieście*, „Ilustrowany Tygodnik Kresowy” 1927, nr 6 (26 czerwca).
- Изобразительное искусство Белорусской СССР*, Москва–Ленинград 1940. *Николай Дмитриевич Чурабо 1913–1998* [katalog wystawy pośmiertnej], Брест brw.
- Орлова М., А.О. *Бембель*, Москва 1958.
- Союз Советских Художников БССР, *Брестский областной отдел по делам искусств. Выставка работ художников города Белостока, Рисунок, Графика, Живопись* [katalog wystawy], Брест 1941.

Summary

Association of West Belarussian Artists in Białystok

Before WWII, Białystok was an industrial provincial town. Cultural life was not very advanced here; there were no art galleries or museums. Local exhibitions were held in cafés, school halls or the garden pavilion, and the most important and biggest ones, in the representative hall of the Branicki Palace. After Soviet invaders occupied the town in September 1939, the authorities used local artists and those who came here from different parts of Poland in search of shelter from war to make a great number of propaganda portraits of political leaders, banners and decorations for numerous state celebrations. For the purpose of propaganda and in order to raise “a new, socialist member of the community”, institutions were established in the town such as the Museum of Fine Arts, the House of Painters, and the House of Folk Arts. The Circuit House of Socialist Culture and the Białystok branch of the Association of West Belarussian Artists were also formed very soon. Being member of the organization made it possible to obtain e.g., profitable orders from the state, allotments of goods in short supply, and authorities’ favor. Today, the activity of the group of Białystok artists in the years 1939–1941 is only known from press notes and two preserved catalogs from exhibitions in Brest and Moscow. Nothing has remained from the works of art created in Białystok in that time; they have been destroyed or translocated and we know nothing of their later history.